

In de onderwijsrubriek kunnen docenten, studenten en cursisten discussiëren over methodologie onderwijs en in het bijzonder onderwijs in kwalitatief onderzoek. Op sommige universiteiten en hogescholen is de invoering van het bachelor- en mastersysteem aangegrepen om veranderingen in de curricula aan te brengen. In deze rubriek is ruimte om meningen, visies, dilemma's en uitvoering van bestaande programma's en veranderingen daarin voor het voetlicht te brengen.

Deze keer geeft Piet Verschuren in twee delen zijn mening over de wijze waarop het methodologie onderwijs aan veel Nederlandse universiteiten is ingericht en over de knelpunten die hij daarin signaleert. In dit tweede deel van zijn betoog laat hij zien tot wat voor een cursus de uitgangspunten van 'het Wageningse model' kunnen leiden.

Bijdragen voor deze rubriek graag naar: H.Boeije@fss.uu.nl.

Onderwijs in kwalitatief onderzoek

Piet J.M. Verschuren

Hieronder schets ik hoe volgens mij in het universitaire onderwijs een basis moet worden gelegd voor kwalitatieve onderzoeksvormen. Daarbij volg ik globaal het 'Wageningse Model'. Hiermee is bedoeld het eerste- en tweedejaars methodologieonderwijs in de maatschappijwetenschappen van de Wageningen Universiteit en Research Centrum zoals dat de afgelopen twee jaar vorm heeft gekregen. In dit 'Wageningse model' leren studenten zowel een kwalitatief als een kwantitatief praktijkgericht onderzoek te ontwerpen (eerste jaar) en uit te voeren (tweede jaar). Daarbij baseren we ons op de uitgangspunten zoals beschreven in KWALON 24 (Verschuren, 2003b). In onderstaande schets ligt het accent op de ontwerpcursus, omdat mijns inziens juist hier de basis wordt gelegd voor het verwerven van feeling voor en competenties in kwalitatieve vormen van onderzoek. Ik laat dit hieronder zien voor de diverse stadia in het ontwerpproces. Daarna behandel ik kort dat deel van de tweedejaars uitvoeringscursus dat betrekking heeft op kwalitatief onderzoek.

Doelstelling

Deelnemers ervaren dat ook in het geval van opdrachtonderzoek de keuze en de precieze formulering van een doelstelling voor onderzoek niet los kunnen worden gezien van zaken betreffende de persoon van de onderzoeker. Te noemen zijn: persoonlijkheidstype (ontplooiend versus instrumenteel), mensbeeld (intentioneel versus rationeel), maatschappijbeeld (Gemeinschaft versus

Gesellschaft) en wereldbeeld (organisch versus mechanisch). Zij leren zichzelf in deze beelden te herkennen en te positioneren. Ook ontdekken zij het verband met de keuze van het type onderzoek.

Vraagstelling

Aspirant onderzoekers zien doorgaans niet de grote diversiteit in kenmerken van mensen. Gegeven een bepaalde doelstelling kan kennis nodig zijn van achtergrondkenmerken, cognities, waarden, normen, percepties, beelden, meningen, opvattingen, attitudes, belevingen, gevoelens, zingevingsprocessen, strevingen en gedragingen. Voor het vlot onderscheiden van deze zaken is meer oefening nodig dan algemeen wordt onderkend. Ook bestaan er preoccupaties die verband houden met het persoonlijkheidstype van de onderzoeker op dit vlak. Zo neigen mensen met een mechanisch wereldbeeld veelal tot het onderzoeken van achtergrondeigenschappen, cognities en meningen; daarbij zaken als strevingen, belevingen en gevoelens veronachtzamen. Dit ook in geval de onderzoeksopdracht, de doelstelling, mogelijk meer in de richting van deze laatste zaken wijst (zie als voorbeeld het hieronder beschreven onderzoek in het Spijkerkwartier). Tot slot wordt algemeen het belang van menselijk *gedrag* als kennisobject door middel van observaties miskend.

Operationalisering

In de meeste opleidingen staat een stimulus-responsetype operationalisering centraal. Voor kwalitatief onderzoek veel belangrijker is het zoeken naar aanwijzingen (indicatoren) voor een fenomeen in mondeling, schriftelijk en audiovisueel materiaal, en in observaties (zie ook onder (e) bij bronnen). Het gaat dus om het *via duiding herkennen* van zaken die een bepaald begrip indiceren. In dit kader dient de aspirant-onderzoeker geleidelijk te gaan zien dat onderzoek vooral met *taal* te maken heeft, in tegenstelling tot het dominante beeld van onderzoek als een zaak van rekenen en statistiek.

Onderzoeksstrategie

In het 'Wageningse model' leren studenten dat sommige problemen in principe met verschillende strategieën (kwantitatief, kwalitatief en experimenteel onderzoek) kunnen worden benaderd, zij het met verschillen in interne en externe validiteit, betrouwbaarheid en overtuiging van de diverse *stakeholders*. Andere problemen vragen om één bepaalde onderzoeksstrategie. Behandeld worden de vele voordelen van kwalitatieve benaderingen voor het praktijkgerichte onderzoek. Vermeden wordt een in Nederland wijd verbreide vereenzelviging van kwalitatief met interpretatief onderzoek (zie Verschuren, 2003).

Plan voor genereren onderzoeksmateriaal

Dit plan omvat de selectie van waarnemingseenheden, -bronnen en -methoden. Veel opleidingen geven de studenten hiervan een onverantwoord smal beeld, dat hen direct al een beslissende achterstand bezorgt op het vlak van kwalitatieve vormen van onderzoek. Zo gaat men qua waarnemingseenheden standaard uit van individuen en zelden of nooit van grotere eenheden zoals groepen, afdelingen van een organisatie en dergelijke. Dit getuigt van een reductionistische benadering, als onderscheiden van een holistische zienswijze (zie ook Verschuren, 2001). Deze eenheden kiest men doorgaans volgens een toevalsprincipe. Studenten in het 'Wageningse model' leren de principes van *purposive sampling*, en daarbij een juiste balans te zoeken tussen interne en externe geldigheid. Voorts leren deelnemers per (sub)vraag uit de vraagstelling waarnemingsmethoden te kiezen (enquête, interview, observatie, inhoudsanalyse). Daarbij ervaren zij het nut zo niet de noodzaak van triangulatie, gelet op de grote diversiteit van te onderzoeken persoonsaspecten (zie onder vraagstelling hierboven). Van elke waarnemingsmethode wordt een open en ongestructureerde, versus een gesloten en gestructureerde variant behandeld.

Ook qua waarnemingsbronnen wordt het belang van diversiteit en triangulatie benadrukt. Per subvraag uit de vraagstelling leert men kiezen uit relevant tekstueel en audiovisueel materiaal (documenten, gedrukte en elektronische media). Ten slotte maakt men kennis met een bestudering van de fysieke omgeving van mensen, teneinde iets over die mensen zelf te weten te komen (onder andere *unobtrusive indicators*). Voor verdere details over de diverse ontwerpcomponenten verwijst ik naar Verschuren & Doorewaard (2002).

Qua werkwijze bestaat de ontwerpcursus uit wekelijkse hoorcolleges, thuisopdrachten en werkcolleges. In de hoorcolleges krijgen deelnemers informatie en instructies voor het maken van een onderzoeksontwerp. Dit wordt gedaan aan de hand van twee voorbeelden uit de onderzoekspraktijk van de docent zelf. Het eerste voorbeeld betreft een kwantitatief *survey* onder bewoners van het Spijkerkwartier in Arnhem, uitgevoerd door een bureau voor marktonderzoek in opdracht van de gemeente Arnhem. De vraagstelling van dit onderzoek betrof een inventarisering van door bewoners ervaren last van de prostitutie in deze wijk. De doelstelling was een beslissing over het al dan niet verbieden van de prostitutie. Uitgevoerd werd een telefonische enquête met gesloten vragen onder een toevalssteekproef van 300 bewoners. Ten behoeve van een door seksexploitanten aangespannen rechtszaak maakte de docent een kritische evaluatie van dit onderzoek. De voornaamste conclusie luidde dat een kwalitatieve *survey* met open interviews bij een kleine, strategisch gekozen steekproef een meer aangewezen methode was. Het belangrijkste argument, naast drie-

ging van interviewer bias, beeldvorming bij respondenten en strategische antwoorden, is dat men meningen en percepties van bewoners registreerde, terwijl men *belevingen* en *gevoelens* had moeten beschrijven. Dat wil zeggen, met een serie uitspraken over diverse vormen van 'overlast' waarop respondenten konden reageren, mat men vooral percepties aangaande de feitelijk situatie in de wijk. Men had de werkelijk gevoelde praktische en psychische belasting van de bewoners moeten meten. Het blijkt voor studenten zeer instructief te zijn om aan de hand van een en hetzelfde voorbeeld te laten zien wat de voor- en nadelen, mogelijkheden en onmogelijkheden zijn van een kwantitatief en een kwalitatief survey.

Het tweede voorbeeld is een onderzoek in opdracht van het ministerie van Justitie in de Extra Beveiligde Inrichting (EBI) te Vught. Onderzocht werd in hoeverre daar sprake is van een menswaardige behandeling, en het eventuele effect van die behandeling op de psychische conditie van gedetineerden. Als pilot werd een kwalitatieve vergelijkende *case study* uitgevoerd. Vergeleken werden twee van de vier EBI-afdelingen; een afdeling met een doorgaans rustig verloop en een tweede waar voortdurend strubbelingen waren (*best and worst case*). De gegevensverzameling werd triangulerend uitgevoerd: open interviews, participerende observaties en documentenonderzoek. Voor het hoofdonderzoek werd een quasi-experiment ontworpen met drie groepen gedetineerden, levend onder drie gradaties in strengheid van regime. In dit ontwerp wordt bij binnenkomst de psychische conditie van de gedetineerden gemeten, en een 'nameting' na een jaar. Teneinde de zeer waarschijnlijk optredende test-effecten in beeld te krijgen, wordt via *precisie-matching* voor elke 'experimentele' groep een controlegroep ingericht zonder voormeting. Aldus worden ook in dit tweede voorbeeld met een en dezelfde vraagstelling twee verschillende onderzoeksstrategieën gedemonstreerd.

Didactiek

De studenten werken wekelijks in *koppels* aan een onderzoeksontwerp. Hiervoor is weloverwogen gekozen. Ontwerpen vraagt om *creativiteit* en *fantasie*, terwijl ook een *kritische houding* nodig is. Deze komen gemakkelijker tot stand in een brainstormende samenwerking tussen mensen dan alleen achter de studeertafel. Er is niet gekozen voor samenwerking van méér dan twee deelnemers, omdat het nadenken dreigt te stoppen zodra zich een meerderheidsstandpunt aftekent. In een koppel is men gedwongen door te denken tot consensus is bereikt.

Elk koppel kiest een *eigen* onderwerp, zodat men niet in de verleiding komt zaken van elkaar over te nemen. Het werken aan het ontwerp volgt een groei-model. Op basis van wekelijkse *feedback* van de docent, voortschrijdend inzicht

van de deelnemers zelf en een iteratieve werkwijze (zie Verschuren & Doorewaard, 2002) wordt het ontwerp tijdens de cursus voortdurend aangepast en uitgebreid. De koppels houden hiervan een dossier bij. De deelnemers worden beoordeeld op grond van het uiteindelijke ontwerp, tezamen met het dossier. Het eerste wordt beoordeeld op sturendheid en het tweede op consequent doorgevoerde en beargumenteerde iteraties. Sturendheid is hier geoperationaliseerd als de mate waarin verwacht mag worden dat als *anderen* het onderzoek uitvoeren, de *ontwerper* krijgt wat hij hebben wilde (vergelijk tekening en bestek van de architect). Het grootste deel van de deelnemers slaagt erin aan het eind een ontwerp af te leveren met een behoorlijk sturend vermogen, klaar voor uitvoering.

In het *uitvoeringsgedeelte* tijdens het tweede jaar van het 'Wageningse model' voeren de deelnemers, opnieuw in koppels, een kwantitatief en/of een kwalitatief onderzoek, en/of een (quasi-)experiment uit; dit afhankelijk van de wensen in de discipline van herkomst. Wat betreft *kwalitatief* onderzoek kunnen deelnemers kiezen uit de (vergelijkende) case study en het kwalitatieve survey. Tijdens de werkcolleges zijn er interview- en observatietrainingen. Bij de eerste leren deelnemers te interviewen, *vertrekkend vanuit een bepaalde doel- en vraagstelling* van onderzoek. Tijdens de observatietrainingen ondervinden studenten aan den lijve dat de werkelijkheid door iedereen anders wordt gezien. Verder ervaren zij het weerbarstige verschil tussen feiten en interpretaties, en tussen het *wat* en *hoe* van toestanden en gebeurtenissen. Ook oefenen zij het maken van verschillende soorten memo's, namelijk *fieldnotes*, *registration*, *theoretical*, *methodological* and *personal notes*.

Een zeer belangrijk onderdeel ten slotte is oefening met de analyse van verbaal en audiovisueel materiaal. Als training verwerken, interpreteren, en analyseren deelnemers de antwoorden op open vragen uit door hen zelf uitgevoerde interviews, uitmondend in conclusies, in casu *antwoorden op de onderzoeksvragen*. Hierbij wordt het gehele materiaal meerdere keren doorlopen, telkens denkend en kijkend vanuit één (sub)vraag uit de vraagstelling. Dit met de hand leren analyseren van antwoorden op open vragen is zeer elementair, waarbij het mes aan meerdere kanten snijdt. Niet alleen is deze vaardigheid nodig in geval van open interviews of open vragen in een enquête. Ook is deze nuttig voor het analyseren van *fieldnotes* over observaties en bij (kwalitatieve) inhoudsanalyse van documenten en gedrukte media. Na deze basale exercities kan worden overwogen om studenten te laten oefenen met software voor tekstanalyse zoals KWALITAN of NUD*IST.

Concluderend kom ik tot de volgende basisingrediënten voor de verwerving van competenties op het vlak van kwalitatief onderzoek door aspirant-onderzoekers.

- (1) Zij kunnen een koppeling leggen tussen persoonlijkheidstype, mens-, maatschappij- en wereldbeeld aan de ene kant, en vormen van onderzoek aan de andere kant.
- (2) Zij kennen de grote diversiteit van persoonskwaliteiten, en kunnen deze linken aan onderzoeksvragen.
- (3) Zij kennen de diversiteit van bronnen waaruit voor registratie van deze persoonskenmerken geput kan worden, alsook de wijzen waarop dit triangulerend en via *random* én *purposive sampling* kan gebeuren. Zonder deze basale inzichten en vaardigheden blijft onderwijs in kwalitatieve methoden van onderzoek mijns inziens in de lucht hangen en krijgt het geen voet aan de grond.

Literatuur

Verschuren, Piet J.M. (2001) Holism versus reductionism in modern social science research. *Quality and Quantity*, 35, 389-405.

Verschuren, Piet & Hans Doorewaard (2002) *Het ontwerpen van een onderzoek*. Lemma: Utrecht.

Verschuren, Piet J.M. (2003a) Kwalitatief onderzoek in Nederland; paradigma of methodologie? *KWALON* 22, 8(1), 5-10.

Verschuren, Piet J.M. (2003b) Profielen en competenties in (kwalitatief) onderzoek. *KWALON* 24, 8(3), 21-24.